

A keresztény vallás észszerü vallás.

Röm. 1, 16: „Én nem szégyellem a Krisztus evangéliumát“.

Igy szólott Pál; s ebben mindaz egyetért vele, a ki a keresztény vallásnak jellemét fel tudja fogni, s annak befolyását érezte. Egy korábbi beszédemben ¹⁾ megígértem, hogy előterjesztek önöknek némely okokat arra nézve, hogy miért teszszük magunkévá az apostol szavait, s miért teszszük e nyílt és határozott bizonytságot a Krisztus evangéliumáról. Megjegyzém akkor, hogy először is azért nem szégyellem az evangéliumot, mert az igaz, és beszédem e tárgynak volt szentelve. Most folytatni kívánom a tárgyat, egyszersmind előadni a keresztény valláshoz való őszinte és tántoríthatlan ragaszkodásnak egy más alapokát. Azt mondom tehát, hogy én azért nem szégyellem a Krisztus evangéliumát, mert az észszerü vallás. Az megegyezik az észszel; azért tartom azt érdemesnek az elfogadásra, azért nem pirulok magamat annak barátai és szószólói közé számítani. Jelen beszédemnek tárgya lesz a keresztény vallás ez igényének felvilágosítása. Meg akarom mutatni önöknek azt az őszhangot, a mely Isten szavának világossága és az észnek amaz ősz, eredeti világossága közt van, a melyet ő bennünk meggyújtott, hogy örökös vezetőnk legyen. Ha e tárgy fejtegetésében a keresztények valamelyik osztályával ellentétbe találnék jöni, remélem, nem fognak engem a val vádolni, hogy én őket valamely erkölcsi vagy értelmi hiánynyal vádolom. Én az embereket nem szemlélődéseik vagy sajátszerü véleményeik után ítélem meg, hanem indító okaik, hajlamaik és életeik után; s a kegyességet és erényt egyenlően tisztellem, a barátnál ugy, mint az ellenségnél.

¹⁾ Szerző itt „Evidences of Christianity“ czimü beszédére czéloz, a melynek jelen beszéde mintegy folytatása. Simén D.

A keresztény vallás észszerű vallás. Ha nem volna az, szégyelleném vallani. Tudom, hogy némelyeknek az a szokása, hogy az észet lekiabálják, s ezzel szemben a kijelentést állítják fel tekintélynek. Ámbár némely jó emberek e hibát védelmezik, s egész jóhiszemmel fentartják a keresztény ügy védelme szempontjából, mindazáltal komolyan kell óvakodnunk tőle; mert ez valójában a hitetlenek kezébe szolgáltatja át a mi vallásunkat. Ez aláássa az alapot azért, hogy az épületet szilárdítsa. Vallásunkat ellenséges állásba helyezi az emberi természettel, s az ellenfélnek azon tisztos látszatot kölcsönzi, mintha a lélek legnemesebb tehetségeit és jogait védelmezné.

Soha sem kell felednünk, hogy a mi értelmi természetünk Istennek legnagyobb adománya. Ezért neki a legnagyobb hálával tartozunk; ez nagyobb adomány bármely külső segélynél vagy jótéteménynél, és egyetlen oly tan sem származhatik ennek szerzőjétől, a mely ezt lealacsonítja. Ennek fejlesztése a mi létünknek célja. A kijelentés csupán egy eszköz, a melynek az a rendeltetése, hogy a természettel, a gondviseléssel és Istennek szellemével megegyezőleg előmozdítsa az ész tökéletesedését. Én dicsekedem a keresztény vallással azért, mert az szélesbíti, erősíti és felemeli értelmi természetemet. Ha nem lehetnék keresztény a nélkül, hogy megszünjek eszes lény lenni, nem haboznám arra nézve, melyiket választaszam. Magamat kötelezve érzem arra, hogy a keresztény vallásnak feláldozzak vagyont, jó hir-nevet és életet; de egy vallásnak sem szabad feláldoznom azt az észet, a mely engemet az okatlan állatokon feljülemel s emberré tesz. Én semmit se tartok nagyobb szentségtörésnek, mint megalázni vagy megtagadni azt a legfőbb tehetséget, a melyet Istentől nyertünk. Ha ezt tennők, erőszakot követnénk el a bennünk levő istenségen. A keresztény vallás nem áll harczban az észszel, hanem egy vele, s azért van adva, hogy annak segítője és barátja legyen.

Jelen beszédemben igyekszem felvilágosítani és bebizonyítani az imént előadott nézeteket. Észrevételeimet két fejezet alá rendezem. Először is megmutatom, hogy a keresztény vallás az észre van alapítva és előre felteszi az ész tekintélyét, s következőleg nem ellenkezhetik vele a nélkül, hogy magamagát fel ne forgatná. Beszédem e részében oda törekszem, hogy kimutassam azok téve-

déseit, a kik azt vélik, hogy a ker. vallásnak szolgálatot tesznek azzal, ha az észet megvetik. Másodszor, össze fogom hasonlítani a keresztény vallást az ész világával azért, hogy az azok között való megegyezést kimutassam; és részletesen be fogom bizonyítani, hogy a keresztény vallás különösen észszerű vallás. E fejezetben oda törekszem, hogy az evangéliumot a hitetlenek vádjai ellen megtalazzam, s annak barátaiban a hitet és ragaszkodást megszilárdítsam. Mielőtt hozzá kezdenék, engedjék megjegyezni, hogy e beszédnek, tárgya természeténél fogva, néha elvont alakot kell magára öltetnie, s komoly figyelmet kíván. Én az észről, a lélek föltehetségéről fogok beszélni; és ilyen tárgy kezelésénél még a nyelv egyszerűsége sem menti fel a hallgatót annak szükségessége alól, hogy gondolatát kizárólag ne foglalkoztassa.

Annak megmutatásával kezdem, hogy a keresztény kijelentés az ész tekintélyén alapul s következőleg azzal nem ellenkezhetik. És itt helyén látom megállapítani az ész szó jelentését. Az igazság felé tett lépések egyik legfontosabbikának tartom a kifejezések jelentésének meghatározását. Nagyon sok veszedelmes vita támadt már a kifejezésmód homályos volta miatt, s a vitázó felek, midőn magokat kimagyarázták, arra a felfedezésre jöttek, hogy erejüket szóharczban pazarolták el. Mi tehát az ész?

Az ész kifejezést oly széles értelemben használják, miszerint nem könnyű azt szabatosan meghatározni. E tekintetben megegyezik más szavakkal, melyek a lelki tehetségeket kifejezik. Azonban egy képzet mindig hozzá van kapcsolva: ész alatt minden ember a léleknek legfőbb tehetségét vagy erejét érti. Nem akarok oly tudományos meghatározást tenni, a mely annak minden munkásságát magában foglalja; megelégszem azzal, ha két lényeges jellemvonását vagy működését kimutatom.

Először, az észnek az a jellemvonása, hogy az általános igazságokat felfogja. Ez egyike legfontosabb teendőinek. Vannak különös és vannak általános igazságok; az utóbbiak a legnemesebbek, s az ezeket felfogó tehetség az értelmes lényeknek kiváló jellemvonása. Ezek pedig az ész tulajdonai. Engedjék meg, hogy értelmezésemet néhány példával felvilágosítsam. Látom, hogy egy kő a földre esik. Ez különös igazság. De én itt nem állapodom meg; nem csak azt hiszem, hogy ez a kő a földre esik, ha-

nem azt is, hogy az anyagnak minden részecskéje, bármely világ-részben, siet minden más anyagrészhez, vagy a hogy mondani szokták, vonzódik. Ez általános igazság, oly elv, mely az egész anyagi teremtésre kiterjed, s annak létezésére nézve lényeges. Ez az igazság az ész tulajdona. Ismét, látom, hogy egy ember valami eredményt: egy kézművet, egy házat, hoz létre. Ez különös igazság. De én nem csak különös okokat és eredményeket vagyok képes látni; hanem arról is bizonyos vagyok, hogy minden dolognak, a mely létezni kezd — akár mikor és akár hol — okának kell lenni, és hogy semmi változás nem fog történni ok nélkül. Ez általános igazság, valami igaz itt és mindenütt, most és örökké, s ez az igazság az ész sajátja. Ismét, szemeimmel látok és kezeimmel átfogok egy határok közé szorított tért; de ez nem minden. Én bizonyos vagyok arról, hogy ama határokon túl, a melyeket tagjaim elérnek, határtalan tér van; hogy akár merre megyek, végtelenség terül el körültem. Ez egy másik általános igazság, és ez az ész sajátja. A végtelenség eszméje valóban egyike a tehetség legnemesebb fogalmainak. Ismét, látom, hogy egyik ember jót teszen a másikkal. Ez különös igazság vagy észrevétel. De lelkem nem szorítkozik ezekre. Én látom és érzem, hogy bármikor és bárhol létezzenek is az értelmes lények, mindenik helyesen cselekszik, midőn másokkal jót tesz, és helytelenül, ha másoknak sérelmére tör. Itt van egy általános igazság, oly törvény, a mely Istentől a legutolsó emberi lényig kiterjed, és ez az ész sajátja. Azt hiszem, hogy kifejtettem önök előtt nézeteimet a léleknek eme legfőbb tehetségét ismertető első jelvonásra nézve. Ennek hivatása, hogy az általános igazságokat, a nagy és örök elveket megismerje. De itt nem állapodik meg. Az ész arra is való, hogy ez általános igazságokat egyes esetekre, lényekre és tüneményekre alkalmazza. Például, a mint láttuk, az ész arra tanít engem, hogy minden változásnak, kivétel nélkül, okának kell lenni; s ez elvvel megegyezőleg arra késztet engem, hogy a különös okokat keressem azokban a végtelen változásokban és jelenségekben, a melyek felfogásom alá esnek. Ilyen formán az ész folytonosan foglalkozik azokkal a képzetekkel, a melyekkel minket az érzékek, az öntudat, és emlékezet ellátnak, társítván azokkal saját nagy igazságait, vagy felruházván azokat saját általánosságával.

Most rátérek az ész második munkásságára, a mely valóban rokon az elsővel. Az ész ugyanis az a tehetség, a mely folytonosan oda törekszik, hogy különböző képzeleteinket egységre és összefüggésre vonja össze. Tán az a legalaposabb meggyőződése az észnek, hogy minden igazság megegyezik egymással; hogy a belső ellentmondás a hiba bélyege. Ennek legbensőbb és legkomolyabb törekvése az, hogy az értelemben egyességet hozzon létre, s az ellentéteseknek látszó nézeteket kiegyeztesse. Midőn az ész új tényt lát, oda törekszik, hogy azt korábbi ismeretével összekösse; semminek sem engedi meg, hogy a lélekben külön álljon. Azon működik, hogy az elszórt igazságokat összegyűjtse, s azoknak a szerves élet, az élő rend erejét és szépségét adja. Ennek célja és öröme az öszhang, s éppen úgy megbotránkozik egy ellenmondáson a gondolkozásban, a mint egy visszás hang sérti a finomabb hallást. Azt az ösztönszerű érzést hordja magában, hogy mindaz, a mi létezik, szoros viszonyban van egymással, s nem nyughatik meg mindaddig, a míg mindazt, valamit tapasztalunk, össze nem kötötte a végtelen egészszel. E nézet szerint az ész a legdicsőbb alakja vagy működése szellemi természetünknek; megfelel az Isten és a világegyetem egységének, s oda törekszik, hogy a lelket eme magasztos egység képévé és tükrévé tegye.

Ezekben adtam az észről való nézeteimet. De hogy minden félreértést kikerüljek, engedjék meg, hogy mielőtt tárgyamhoz kezdenék, egy pár szóban magyarázatot adjak erre nézve. Midőn én e beszédben a kijelentésnek az észszel való megegyezéséről szólok, előre felteszem, hogy a léleknek eme tehetségét mindenki megfontolva, lelkiismeretesen és az igazság szeretetével használja. Az emberek gyakran keresztelik az ész nevével saját előítéleteiket, meg nem vizsgált ismereteiket, vagy önzés, kevélység vagy más világi érdekek által elfogadott véleményeiket. Nem szokatlan dolog hallani, hogy azok, a kik értelmi természetök legtisztább sugallatait feláldozzák az ösztönnek és szenvedélynek, magokat az ész szószólóinak adják ki. Midőn tehát én azt mondom, hogy a kijelentésnek meg kell egyeznie az észszel, e kifejezés alatt nem értem amaz embereknek megromlott és felületes véleményeit, a kik értelmi tehetségeiket elárulták és lealacsonították. Én oly észet értek, a melyet higgadtan és becsületesen gya-

korolnak az igazság megszerzésére és az erény erősítésére.

E magyarázatok után rátérek ama két fő elvnek tárgyalására, a melynek e beszéd szánva van.

Először is azt akarom megmutatni, hogy a kijelentés az ész tekintélyére van alapítva, s következőleg nem ellenkezhetik vele, a nélkül, hogy magátfel ne forgassa. Engedjék meg, hogy elősoroljak egy néhány okot azok közül, a melyek engemet ez állításom igazságáról meggyőznek. Az első az, hogy egyedül az ész teszen minket képesekké arra, miszerint valamely kijelentést felfogjunk. Ennek azelőtt léteznie és működnie kell, különben merőben készületlenek lennénk a Krisztus közléseire nézve. A kijelentés tehát az észen alapul. Önök át fogják látni ez észrevételek igazságát, ha fontolóra veszik azokat, a kikhez e kijelentés intézve volt. Miért van ez az embereknek adva és nem az állatoknak? Miért nem mentek Istennek követői a mezőre, hogy ott az ő örömhírét a madaraknak és vad állatoknak hirdessék? A felelet világos: ezeknek nincs eszök, s éppen azért nincs tehetségök vagy előkészületök a kijelentett igazságra. És nem csak az oktalan állatoknál lenne elveszve a kijelentés. Szóljon csak az egy gyermekhez, mielőtt értelmi tehetségei fel nem ébrednek, s mielőtt nincs kifejlődve némi eszméje a kötelességről és saját természetéről, akár hozzá szóljon, akár egy darab kőhöz, mindegy. Az ész a kijelentésnek alapja és előkészülete.

Ez az igazság még világosabb lesz, ha nem csak azt fontoljuk meg, hogy kiknek, hanem azt is, hogy minő úton közöltetett a keresztény kijelentés. Miként jutott az hozzánk? Szavakban. Vajjon a kijelentés alkotta-e eme szavakat? Nem; ezek már annak keletkezése előtt használatban voltak. Ujra kérdem: vajjon az alkotta-e ama képzeteket vagy gondolatokat, a melyeket eme szavak kifejeznek? Nem. Ha Jézusnak hallgatói már korábban nem csatoltak volna bizonyos fogalmakat azon kifejezésekhez, a melyeket ő használt, nem tudták volna felfogni az ő értelmét; akár idegen nyelven is szólhatott volna hozzájuk. E szerint az eszmék, melyek a keresztény vallásba behatnak, már elébb léteztek; ezek az ész eszméi voltak, élannyira, hogy a kijelentés e tehetségnek köszöni az anyagszereket, a melyekből szerkesztve van.

Jusson eszünkbe, hogy nem a kijelentés a mi legelső tanítónk. Az ember nem születik azzal az egyetlen tehetséggel, hogy Istennek szavát olvassa, s azonnal ennek vezérlésére legyen bizva. Szemeit legelőbb is egy más könyvre, a teremtés könyvére nyitja; mielőtt a bibliát tudná olvasni, már azelőtt jóval körültekint az égre és földre. Szeretteinek arczáról olvas, s azoknak hangját hallja és érti. Lassankint önmagába is tekint, és némi képzeteket szerez saját lelkéről. Ily módon az ő első vezére a természet és ész iskolája, s ez szükséges a végre, hogy őt az égből való közlésre elkészítse. A kijelentés nem találja a lelket fehér, üres lapnak, a mely készen álljon arra, hogy mindazt ellentállás nélkül elfogadja, a mi nyújtva van; hanem olyannak találja, mely a természet és tapasztalatból meritett különféle ismereteknek birtokában van, sőt, a mi több, birtokában van nagy elveknek, alapigazságoknak, erkölcsi eszméknek, a melyeket önmagából merit, s a melyek összes jövő fejlődésének csirái. Ez az utóbbi nézet különösen fontos. A lélek nem nyer mindent kívülről; nagy eszméi belőle állanak elő, s ama veleszületett világosságnál fogva olvassa és fogja fel a természet és kijelentés könyveit. Mi ugyan ugy szólunk a természetről és kijelentésről, mint a melyek minket egy értelmes főokkal ismertetnek meg; azonban az értelmesség és az okozatosság eszméit eredetileg saját természetünkben meritjük. Az Isten eszméjének elemeit magunkból gyűjtjük össze. Hatalom, bölcsesség, szeretet, erény, szépség és boldogság, e szavak, melyek mindazt magokban foglalják, a mi a mindenségben dicső, s lételünkben érdekes, a lélek tulajdonait fejezik ki, s mi ezeket csak öntudatunk által értjük meg. Az igaz, hogy az észnek emez eszméit vagy elveit gyakran vastag fellegek homályosítják, s sok és fájdalmas tévedésekkel vannak összeszővődve, azonban még sincsenek elveszve soha; a keresztény vallás megismeri ezeket, ezekre van építve, s mint magyarázókra, szüksége van rájuk. Ha e nézeteket fel kellene világosítani, arra a pontra vonnám az önök figyelmét, a mit a vallás legmélyebb alap-eszméjének lehet nevezni; értem a jog, a kötelesség eszméjét. Vajjon mi ezeket eredetileg s merőben a szent könyvekből meritjük-e? Nincs-e meg minden emberben, akár a kijelentés határain belül, akár azon kívül született, egy bizonyos értelem, a melynél fogva ő különbséget tesz az igaz és nem igaz között?

Vajjon nincs-e egy korábbi szózat a kijelentésnél, a mely az emberek tetteik szerint dicséri, vagy feddi? Nem hallható-e még a miveletlen korszakokban is a lelkiismeret szava? Nem gyarapodik-e annak világossága fokenként a társadalom fejlődésével? A keresztény vallás nem teremti, hanem előre felteszi a kötelesség eszméjét. Ugyanazt lehet mondani más nagy meggyőződésekről is. A kijelentés tehát nem áll egyedül; nincs is egy beiratlan és nemleges lélekhez intézve. Ez arra volt szánva, hogy kezét fogjon más tanítókkal: a természettel, a gondviseléssel, a lelkiismerettel, értelmi tehetségeinkkel. S miután mindezeket Isten adta nekünk, ennélfogva nem ellenkezhetnek egymással. Istennek meg kell egyeznie önmagával; neki csak egy szózata van; az ember az, a ki egymással nem egyező nyelvekkel beszél. A teremtetől nem származhatik egyéb, mint őszhang; s következőleg valamely vallás, mely magát Istentől származottnak mondja, semmi által sem mutathatja ki biztosabban a maga hamis voltát, mintha ellene mondama korábbi igazságoknak, a melyeket nekünk Isten saját természetünk által tanít. Ennyiben láttuk, hogy az ész minket egy isteni kinyilatkoztatásra készít elő, és hogy az állítja elő az eszméket vagy készleteket, a melyekből a kijelentés áll. Ez az én első vizsgálódásom.

Most átmegyek egy másodikra. Azt állítom tehát, hogy a kijelentés az ész tekintélyén alapul, azért, mert igazságának bizonyítékait e tehetségnek adja át, s csupán az ész helybenhagyó ítélete kötelez minket, hogy a kijelentésnek higgyünk és engedelmeskedjünk.

Ez igen fontos észrevétel. Midőn a keresztény vallás magát az ész ítélőszéke elé állítja, s igényeit e tehetség szentesítésére fekteti, ekkor az egyike a főtanuknak a mi értelmi természetünk tekintélyére és méltóságára nézve. Hogy én e tehetségnek a maga igazi és saját hivatását tulajdonítottam, azt könnyen ki lehet mutatni. Kezembe veszem az új testamentumot, s kérdem: minő alapon fogadom én el ennek igazságait istenieknek? Csupán azokat a betűket látom ennek lapjain, a melyekkel más könyvek írva vannak. Semmi csodaszózat nem biztosít engem az égből, hogy az Isten szava. Lelkemben sem parancsolja azt egyetlen egy titokszerű szózat is, hogy Krisztusnak természetfeletti munkáit elhiggyem.

Mikép fejtsem meg tehát e vallás eredetének kérdését? Ezt éppen azokkal az értelmi tehetségekkel kell megvizsgálnom, a melyekkel más tárgyakat vizsgállok. Meg kell kérdezniem, melyek annak bizonyítékai? s azokat az ész elé kell állítanom, az egyetlen tehetség elé, a mely a bizonyítékokat meg tudja mérlegezni. Nekem nincs külön tehetség adva arra nézve, hogy egy kijelentést megítéljek; nincs két értelmem, melyek közül egyikkel Isten szavát, másikkal az ő munkáit vizsgáljam. Miként ugyanazon testi szemmel most a földre, majd az égre tekintek, ugyanazon észbeli tehetséggel vizsgálom meg most a természetet, majd a kijelentést. Az észnek kell összegyűjteni és megfontolni a keresztény vallás különféle bizonyítékait; ennek kell különösen összehasonlítani e rendszert ama nagy erkölcsi meggyőződésekkel, a melyeket Isten a maga ujjával irt a szívbe, s a melyek az embert maga magának törvényévé teszik. Ez nem fog késni eldobni azt a vallást, a mely ezeket felforgatja, bárminők legyenek is bizonyítékai. Az észnek azonnal el kell vetni például az oly vallást, a nélkül, hogy annak bizonyítékait vizsgálná, a mely azt parancsolja nekünk, hogy a társadalmat gyűlöljük és bántalmazzuk. E nézetekből nem csak azt tanuljuk meg, hogy az ész hatáskörébe tartozik a keresztény vallás igazsága felett ítéletet mondani, hanem azt is, a mi még fontosabb, hogy a szabályok vagy bizonyítékok, a melyek szerint itél, saját magának sugallatai. A törvényeknek eredete önmagában van, a melyeket ez esetben alkalmaz. Azt senki sem fogja erősíteni, hogy a kijelentés elő tudja szabni amaz elveket, a melyek által a kijelentés igazságának kérdése megfejtendő; mert mindaddig semmi tekintélye nincs, a meddig ez az igazság nem lesz bizonyítva. Az észnek kell meg szabni a mérveket vagy bizonyítékokat, a melyekhez utasítani kell minden oly közlést, a melyről azt állítják, hogy Istentől származott. Ezek közt pedig egy sem fontosabb amaz erkölcsi törvénynél, a mely értelmi természetünk lényegéhez tartozik, s annak legmélyebb meggyőződése. A kijelentés tehát az észen alapul, és ha vele ellenkeznék, saját romlására működnek.

Két nézetet adtam elő. Megmutattam, hogy a kijelentés a maga eszméit vagy készleteit az ésből meríti, és hogy erre, mint saját igazságának bírójára, úgy hivatkozik. Már most, harmadszor, azt állítom, hogy az az ész tekintélyén alapul, mert annak

szüksége van arra, hogy e tehetség legyen az ő tolmácsa és ennek segélye nélkül még a haszontalannál is rosszabb lenne. Miként lehet a szentírásnak helyes magyarázatát, valódi jelentését biztosan feltalálni? Én erre azt felelem: az ész által. Értelmi tehetségeim használatán kívül nem ismerek más eljárásmodot, mely által az új testamentomnak helyes értelme, annak lapjáról, lelkembe hathasson. Azt senki sem fogja állítani, miszerint ez a könyv oly felette világos, szavai oly könnyűk, tételei oly rövidek, értelme annyira kézzelfogható, hogy az egész igazságot egy pillanat alatt el lehet fogadni, minden értelmi működés nélkül. Ilyen csodálatos egyszerűség sehol sincs a szentírásban.

Valósággal egy könyv sem lehet akkora egyszerűséggel írva, hogy annak szüksége ne legyen az ész gyakorlatára. Majdnem minden szónak több van egy jelentésénél, s az ítéletnek kell kiválasztani azt a különös értelmet, a mire az író czélzott. Minden den könyvek közt tán a szentírásnak van legtöbb szüksége az észre, annak helyes magyarázatát illetőleg. És ez nem onnan van, mintha az nem volna tökéletes valamely tekintetben, hanem irányának ereje, merész volta, és képes jelleme, valamint amaz idő távolsága miatt, a melyben azt írták. Kinyitom az új testamentumot, s szemem e helyre esik: „Ha a te kezed megbotránoztat téged, vágd el azt és vedd el tőled.“ *) Vajjon ezt a kifejezést a maga egyszerű és legközelebbi értelmében kell-e venni? Ha úgy, akkor meg kell esonkitanom testemet, és öngyilkossá lennem. Ismét belepillantok, s azt találok, hogy Jézus eme szavakat használja a zsidókkal szemben: „Töltsétek meg a ti álnokságtoknak mértékét. Betű, vagy amaz első eszmék szerint kell-e ezt magyaráznom, a melyeket ez támaszt? Ha úgy, akkor maga Jézus parancsolta hallgatóinak, hogy vétekbe süllyedjenek, és így ő maga a bűn hirdetője lett. Egyedül az ész szabad használata az, a mely által az új testamentumnak képes, hyperbolikus és gyakran homályos irányán túlhatolhatunk annak valódi jelentményére. Hadd foglalkozzam csak a bibliával ész nélkül, s vegyem azt az első benyomást tekintetbe, a melyet bennem annak

*) Mát. 5, 30. 18, 8. Márk. 9, 43. 45. S. D.

szavai támasztanak, s nincs oly badarság, a mibe ekkor belé ne essem. Ekkor korlátolt testet tulajdonítok Istennek, s határtalan ismeretet az embernek; mert onnan azt olvasom, hogy Istennek tagjai vannak és az ember mindeneket tud. Semmi sincs világosabb annál, minthogy nekem egyik helyet össze kell hasonlítanom a másikkal, különösen pedig korlátoznom mindeniket az észnek ama világos, egyetemes elvei által, a melyeket józan értelemnek neveznek, különben a kijelentést pártfogójává teszem minden esztelenségnek és véteknak. Ennyire lényeges az ész a keresztény iratok magyarázására nézve. A kijelentés ennek tekintélyén alapul. Ellenkezhetik-e tehát ezzel, vagy taníthat-e minket arra, hogy ezt kevésbé becsüljük?

Előadtam eszerint első állításom bizonyítékait arra nézve, hogy a kijelentés az észen alapul. S midőn ezt tárgyaltam, nem csak e fő eszmét kívántam támogatni, hanem egyszersmind több tiszteletre kívántam tanítani ööket értelmi természetök iránt, mint a mennyivel eddig tán voltak iránta. A theologusok mind addig kiábáltak az ész ellen, míg végre az emberek megszűntek érezni ennek szentségét és méltóságát. Ezt pedig Isten legnagyobb adományának kell tekinteni. Ez az ő képe bennünk. Ezt megtagadni nem volna egyéb, mint kegyetlen erőszakot követni el magunkon, s az oktalan állatok közt foglalnunk helyet. Inkább toljuk ki szemeinket, inkább oltuk ki a test világát, mint a bennünk levő világosságot. Mindnyájan érezzük, hogy az ész elvesztése, midőn azt valamely betegség előidézi, a legiszonyubb csapás az életre nézve, s az örültek házát úgy tekintjük, mint nemünk sajnálatra méltó tagjainak menedékét. Azonban az örültség, bizonyos tekintetben, nincs oly nagy rossz, mint ha az észet valamely vallásfelekezet vagy vallásos pártfőnök szolgájává aljasítjuk; mert az elébbi a gondviselés látogatása, az utóbbi pedig önkéntes tett, saját kezünk munkája.

Én jól tudom, hogy azok, a kik az emberi észről megvetőleg szólottak, jó indokból cselekedtek; az volt a céljuk, hogy a kijelentést emeljék. Ők azt gondolták, hogy ha ezt, mint az isteni tanítás egyedüli eszközét magasabbra emelik, ez által gyarapítják annak méltóságát. De az igazság a tulkapás által semmit se nyer, s a mint láttuk, semmi sem ássa annyira alá a kereszt-

tény vallást, mint az álokoskodás, a mely megfosztja hitelétől értelmi tehetségeinket. A kijelentésnek semmi ilyen támaszra nincs szüksége. Részemről én nem találok, hogy arra nézve, miszerint a keresztény vallást becsüljem, az oktatás azon egyedüli forrásának kell azt tartanom, a melyhez fordulnom kell. Nem szükség sükketté tennem a természetet a végett, hogy nyomatékokat vagy vonzóerőt adjak Krisztus tanításának; sőt inkább az utóbbi új érdeket és megerősítést nyer az előbbivel való öszhangzása által. Ha a keresztény vallás azt igényelné, hogy ő az egyedüli világosság, a melyet Isten az emberekkel közölt, akkor fegyvert készítené önmaga ellen; mert ez esetben úgy mutatná fel az emberi nem roppant nagy többségét, mint a melyet annak teremtője vezető és remény nélkül hagyott. Én hiszem, és nagyon örvendek annak a hitnek, hogy minden felebarátom ösvényére száll le egy sugár az égből. A pogánynak, összehasonlítva a kereszténnyel, a sötétségben is megvan a maga világossága. Ez pedig éppen abból a forrásból származik, a honnan a miénk, éppen úgy, miként ugyanazon nap okozza most a halvány hajnalt, majd a világos nappalt. Ha vesszük még a természet tanítását: ez éppen úgy Istentől van, mint az ő szava, ez éppen oly szent, mint a kijelentés. Mindkettő egy végtelen lélek nyilatkozata. Ez öszhangzás nélkül nem lehetne fenntartani a keresztény vallás igényeit.

Midőn ez észrevételeket teszem, nem feledtem el azt, miszerint ezek engemet annak a vádnak fognak kitenni, hogy én „az ész kevélységét“ előmozditom, s meglehetően azt fogják mondani nekem, hogy ennél nincs rosszabb kevélység. Ez oly általános vád, a mely megérdemel egy pillanatnyi figyelmet. Ez azonnal alaptalannak bizonyul, mihelyt önök meggondolják, hogy a kevélység a maga fő táplálékát és gyönyörét saját fensőbbségünk eszméjében találja. Ez valami sajátos és megkülönböztető dolgon alapul, olyas valamin, a mi minket másoktól elválaszt s föléjük emel, nem pedig azokon a tehetségeken, a melyek közösek bennünk mindazokkal, a kik körülöttünk vannak. Most, midőn az ész becséről és tekintélyéről szólottam, szüntelen úgy tekintetem és úgy tüntettem fel ezt a tehetséget, mint minden emberi lény közös tulajdonát. Ugy szólottam annak legfontosabb igazságairól, mint a melyek egyetemesek és végtelenek, olyanok,

a melyeket senki sem egyedárusíthat és senki sem tehet a személyes előkelőség és önfelmagasztalás alapjává. Én tehát semmi alkalmat és semmi tápot nem adtam a kevélységnek. Jól tudom ugyan, hogy észbeli vagy értelmi kevélység létezik, de miben nyilvánul ez leginkább? Nem abban, hogy tiszteljük azt az értelmi természetet, a melyet minden ember Istentől nyert; hanem abban, hogy tulbecsüljük egyes vivmányainkat vagy tehetségeinket, magasztaljuk különös nézeteinket, megvetőleg tekintünk más lelkekre, magunkat felebarátaink mintaképeivé tesszük, visszautasítjuk az újabb világosságot, s megkisértjük uralkodni azok értelme felett, a kik befolyásunkon belől vannak. Ez az értelem kevélységének legközönségesebb alakja. Ez oly vétek, a mely nem szoritkozik egy felekezetre is, sőt tán ott uralkodik leginkább, a hol leginkább kétségbe vonják.

Nem kételkedem, hogy a kik oly annyira csüggnék azon a kötelességen, hogy a szentírást az ész felibe kell emelni, magokat különösen biztosítva hiszik az ész kevélysége ellen. Én még is úgy vélem, hogy senki sem vádolható annyira, mint éppen ők. Az ily emberek különösen hajlandók arra, hogy saját bibliamagyarázatukat másokra erőszakolják, s veszedelmet és vétket látnak abban, ha valaki az övéktől különböző nézeteket fogad el. Már most azt kérdelem, minő tehetséggel magyarázzák az ily emberek a kijelentést? Nem eszök által-e? Van-e nekik értelmi tehetségökön kívül más tehetségök is, a mely által egyik iratot a másikkal összehasonlitsák, a képes beszédet megmagyarázzák, és Isten akaratához illő következményt alakítsanak? Avagy nem ugyanazon értelmet használják-e Isten szavánál, a melyet az ő munkáinál? És mindkettőt illető magyarázatuk nem az ész eredménye-e? Ebből az következik, hogy midőn saját bibliamagyarázatukat másokra erőszakolják, éppen úgy követelik magoknak az ész fensőbbségét, mintha a természetről adott magyarázatoknak kívánnák okvetetlen elfogadását. A természet és a szentírás megegyeznek abban, hogy egyiket sem lehet egy áttekintésre megérteni. Mind a két könyv összes gondolkozó tehetségeink kitartó kutatását és foglalkozását igényli. E szerint igen is tudjuk, hogy éppen annyi szellemi munka fordítódott a theologiai rendszerekre, mint a természeti tudományokra; s szerencsétlenségre azt is tudjuk, hogy az elébbiek ala-

kitásánál és védelmezésénél éppen akkora lelki kevélység lön kifejtve, mint az utóbbiakénál. Valóban félek, hogy ez a vétek különös makacssággal ragadt a kijelentés tanulmányozóihoz. Attól tartok, hogy sehol sem mutattak az emberek oly esztelen bizalmat saját csalhatatlanságukban, oly önhitt szeretetet saját következtéseik iránt, akkora elbizottságot, akkora türelmetlenséget az ellenmondás ellen, dölyföt a különböző véleményűek iránt, mint éppen a szentírás magyarázatánál. És mégis éppen ezek az emberek, a kik anynyira bálványozzák saját értelmi tehetségeiket, le akarják alacsonyítani az észet, és azt állítják, hogy az ahoz való vétkes ragaszkodással kizárólag csak másokat lehet vádolni. Az ész kevélysége elleni valódi védelem abban áll, hogy ne szóljunk arról megvetőleg, hanem tiszteljük azt, mint Istennek oly megbecsülhetetlen adományát, a melyet ő minden embernek adott, azért, hogy szüntelen tökéletesedjék, a minek csupán reggeli szürkületét látjuk abban is, a mit a legnemesebb lelkek a jelen életben kivivhattak.

Béfejeztem már nézeteimet az első tételre vonatkozólag, a melyet e beszédben felállítottam; t. i., hogy a keresztény kijelentés az észnek tekintélyén alapul. Ez természetesen nem ellenkezik az észszel a nélkül, hogy önmagát alá ne ássa és le ne rontsa. Azonban én azt tartom, hogy nemcsak nem ellenkezik, hanem teljesen meg is egyezik az észszel. Ez észszerű vallás. Ez az én második nagy állításom, és erre kérem önöknek további figyelmét. E tárgyat könnyen hosszúra lehetne nyújtani. Előadhatnám egymásután a keresztény vallásnak minden elveit, és kimutathatnám, hogy azok az észszel öszhangznak. De én azt hiszem, hogy hasznosabbak lesznek az általánosabb nézetek, és csakis ilyeneket lehet előadni egy beszéd keretében.

Midőn e beszéd elején az észről szóltam, én annak két működésére szoritkoztam, arra t. i., hogy az általános igazságokat fog fel, s folytonosan oda törekszik, hogy a gondolatokat öszhangra vagy belső megegyezésre vonja össze. Az általánosság és a belső megegyezés az ész kiváló tulajdonai közé tartozik. Vajjon feltaláljuk-e ezt a keresztény vallásban? Ha fel, akkor annak igénye arra nézve, hogy észszerű vallás, meg van állapítva. Én ennél fogva a ker. vallásra fogom alkalmazni ezt a két mérvet, kezdvén a belső megegyezésen.

Hogy valamely vallás észszerű legyen, erre nézve mindenekelőtt szükség, hogy annak igazságai egyezzenek meg egymással és minden más igazsággal, akár a kültermészetből, akár saját lelkiünkből legyenek merítve. És én azt állítom, hogy a keresztény tanokban meg van ez az öszhangzás; s mentől tovább vizsgáljuk, annál inkább kitünik az igazságnak ez a bélyege. Először is az evangeliumhoz fordulok, s annak különböző részeit egymással összehasonlítom. Ezek közt teljes öszhangra találok. S a mi ezt még szembetünőbbé teszi, ez az, hogy a keresztény vallás nincs rendszer vagy tudomány alakjában tanítva: Jézus — ha szabad így szólanom — alkalmilag hintette el az ő parancsait és tanait, vagyis úgy, a mint az alkalom kívánta, és mégis, ha öszveteszszük, egy öszhangzó egészet képeznek. Nem akarok hosszasan időzni e tárgynál, azért, mert én azt hiszem, hogy ezt a hitetlenség nem hozza kérdésbe. Csupán egy példát nevezek meg a keresztény vallásnak ez öszhangjára nézve. Ennek minden tanában és minden parancsaiban megvan az egyességnek az a neme, mely egy vallásban lényeges, az t. i., hogy mindnyájan egy tárgyra vonatkoznak. Egyetlen egy célra nézve mindnyájan megegyeznek, és ez az, hogy az emberi jellemet az erénynek oly magaslatára emeljék, a mely addig ismeretlen volt. Ám nevezzen a kétkedő, ha tud, egyetlen egy oly keresztény elvet, a mely nincs e célra irányulva. Az ilyenü öszszehangzás a legerősebb bélyege egy gondolható észszerű vallásnak. Engedjék futólag megjegyezmem, miszerint a mellett, hogy a keresztény tanok így öszhangzanak egymással, meglepő és szép öszhang van Jézusnak tanításai és az ő jelleme közt, a mi szilárdítja mind a kettőt. Mindazt, a mit Jézus tanított, önök megtestesülve láthatják benne. Tökéletes egység van a rendszer és annak alapítója közt. Élete visszatükrözte azt, a mi ajkairól ellebbent. Ajkaival komolyan és folytonosan erős és önzéstelen emberszeretetet ajánlott; s mily egybehangzólag és fenségesen párosult az ő keresztje az ő szavával arra nézve, hogy ezt a fenkölt erényt érvényesítse. Ajkaival Istennek könyörületes voltát tanította a bűnösöknek, s e tulajdonságról gyönyörű magyarázatot adott a bűnösök iránti mély érdekeltségében, a leginkább elesettekkel való szabad érintkezésében, valamint az ő kifáraszthatlan törekvéseiben, me-

lyek által azokat az erényre és a mennyei atya iránti gyermeki odaadásra igyekezett visszavezetni. Eszerint az ő prédikálása gyakran oda volt irányozva, hogy a lelket felülemelje a világon; élete pedig folytonos megtagadása volt a világi érdekeknek, vidám lélekkel való eltürése a szegénységnek azért, hogy sokakat tehesen valóban gazdagokká. Így az ő beszédei folytonosan hirdették az emberek előtt a halhatatlanság eszméjét, és az emberek érzékei által is megfoghatóvá tette saját személyében ezt az igazságot az által, hogy a halálból feltámadott s a lételnek egy más állapotába emelkedett fel. Én csupán érintettem azt az egységet, a mely Jézus és az ő vallása közt van. A keresztény vallás minden szempontból véve öszhangzó rendszer. Az általában egy szellemet és egy czélt lehel. Tanaiban, parancsaiban és példáiban megvan az észbeli öszhangzás.

De ez nem elég. Egy észszerű vallásnak nem csak önmagával kell megegyeznie, hanem meg kell egyeznie minden más igazsággal is, akár a kültermészet, akár saját lelkünk jelentse ki azokat. Én tehát beléveszem a keresztény vallást a teremtésbe, s a természet mellé állítom. Megegyeznek-e ezek? Én azt mondom, hogy tökéletesen meg. Semmi különbséget nem tudok felfedezni a közt, a mi azt igényli, hogy Isten szava és az ő munkái közt. Ez tiszta bizonyítéka a keresztény vallás észszerű voltának. Ha a természetet az ujabbkori tudomány által nyújtott világoknál tekintem, folytonosan szaporodó nyomait látom az egy Isten tanának. Mentől inkább kiterjesztem vizsgálódásaimat a természetre, annál inkább látom, hogy az egy egész, egy bölcsesség, erő és jóság mive. Az egy szerzőről tanuskodik, s nem is volt annak tanuskodása eredménytelen; mert bár az emberi lélek gyakran megszaportotta imádása tárgyait, mégis mindig hajlott az isteni egység tana felé, s szilárdabban meg szilárdabban fogadta el azt az emberi fejlődés folyamán. A pogány, míg sok oltárt emelt, addig rendesen egy legfőbb istenségben hitt, a kinek az alsóbb rendű istenek alája voltak vetve, s a kiktől származtak. Szükség-e elmondanom önöknek azt az öszhangot, a mely e tekintetben a természet és a kijelentés közt van? A keresztény vallást illeti az a dicsőség, hogy ezt az alapigazságot új erővel hirdette ki, s az egész művelt világban elterjesztette.

Ismét. A természet még egy más igazságot is sejtet, értem

Istennek egyetemes, részrehajlatlan jóságát. Ha a teremtésben körültekintek, semmit sem látok, a mi gyanut ébreszthetne bennem arra nézve, hogy annak szerzőjének szeretete csak néhányra szorítkozik. A nap a legkevélyebb király palotájába sem bocsát fényesebb sugarakat, mint a legszegényebb paraszt kunyhójába. A fellegek egyik ember földjét nem választják el szomszédaié felett, hanem egyformán kiöntik áldásaikat a gazdagra és szegényre, sőt az igazra és hamisra is. Az igaz, hogy az emberek különböző állapotúak. Ez azonban nem Isten közbelépése által történik, hanem a természet kiszabott és általános törvényeinél fogva. Részrehajlatlan és egyetemes jóság az a jellem, a melyben Isten magát az ő munkái által kijelenti, ha csak ezeket igazán értjük. Kell-e mondanom önöknek, hogy mily szépen világít ez az igazság a keresztény vallás lapjain, s mily fontos eszköz volt e vallás arra nézve, hogy azt az emberek közt felállítsa?

Ismét. Ha a természetet átvizsgálom, semmi sem lep meg engem annyira, mint a belső összefüggés, a mely annak művei közt van. A teremtésben semmi sem áll magára; a legkisebb növénynek is benső viszonyai vannak a levegővel, a fellegekkel, a nappal. Az öszhang a természet nagy törvénye, s mily meglepőleg megegyezik itt a keresztény vallás Isten munkáival. Mert mi e vallás rendeltetése, ha nem az, hogy az emberi nemet, Istennek értelmes teremtményét, öszhangzásba, egységbe és békébe hozza, hasonlóan ahhoz, a mi a külső világegyetemet összeköti?

Még egy más felvilágosítást is akarok adni. A természet nagy törvényeinek egyike az, hogy az Isten által rendelt közvetítések által valami jó érjen minket; hogy a lények életet, fenmaradást, ismeretet és biztonságot nyerjenek másoknak közbejövetele, munkái és szenvedései által. Néha egész községeket ment meg az elnyomástól és romlástól egy bölcs, önzetlen és határozott egyén főleg az ő fáradalmai és áldozatai által. Mennyire megegyezik a természet eme rendjével a keresztény vallás tana, hogy a mi mennyei atyánk, a bűntől és haláltól való megszabadításunkat czélozván, e végre az ő fiának munkásságát és közbenjárását léptette életbe; hogy a világnak egy felséges szabadítót adott, a kinek munkái és szenvedései által mi tisztaságra és halhatatlan életre támadhatunk. Azt mondom tehát, hogy ha eszünkkel helyesen magyarázzuk a ter-

mészetet, a kijelentés megegyezik a természettel, és déli naphoz hasonló fényben jelenti ki az igazságokat, melyek a természetben derengenek, úgy, hogy azt észnek lehet nevezni az ő leg-tökéletesebb alakjában.

A keresztény vallást kivezettem ezekben a kültermészetbe. Most bévezetem és összehasonlitom az emberi lélekkel. És vajjon megegyezik-e ama nagy igazságokkal, a melyeket ott felfedezek? Én azt állítom, hogy meg. Ha a lélekbe tekintek, azonnal meggyőződöm ama végtelen felsőbbbségről, a melylyel a lélek a test felett bír; meglep az ellentét, a mely természetem külön elemei, e tevékeny, felfelé vágyó lélek, s e tagok és anyagi szervek közt van, a melyek szüntelen a föld felé vonnak, s nem sokára porrá válnak. Mennyire megegyezik a keresztény vallás e benső tanítással! Minő erővel, minő merész biztossággal van kiemelve a keresztény vallásban szellemi természetünk fensőbb volta! Minő kicsinléssel szól Jézus a testről és annak érdekeiről, a lélek megváltásával összehasonlítva!

Midőn magamba tekintek, még egy más nagyobb igazság is dereng előttem. Inkább meg inkább megtanulom, hogy a boldogság és nyomor nagy forrásai a lélekben vannak, és hogy hiu törekvés az emberek igyekezete, melynélfogva más uton akarják a békét magok számára biztosítani, mint benső tisztulás által. A keresztény vallás nem csak megegyezik e nagy igazsággal, de éppen azon alapszik; megtanítván minket arra, hogy Isten országa bennünk van, s annak az a nagy célja, hogy a lelket a gonosztól megszabadítsa, s isteni eredetéhez méltó erővel és méltósággal ruházza fel.

Ismét, midőn a lélekbe tekintek, egy más nagy igazság sejtelmeivel is találkozom. Oly tehetségeket veszek abban észre, a melyek itt tökéletesen nem fejlődnek ki. Oly vágyakat látok, a melyeknek megfelelő jó a földön nem létezik. A reménynek egy oly elvét látom ott, a mely mindig előre tör a jövőbe. Ezek oly természetnek jegyei, a mely nem csupán e világ számára van alkotva. És mennyire megegyezik a keresztény vallás lelkünknek ez öntudatával! Ennek nagy tana egy magasabb életnek tana, a hol a bennünk levő szellemi csira örökké fog virulni, és a hol valóságnak bizonyul az a halhatatlan jó, a mely után a lélek sovárog.

Ha időm volna, egyenként tárgyalnám a lélek külön főtehet-

ségeit, az értelmi, az erkölcsi, a társadalmi és cselekvő elvet, s megmutatnám, mennyire megegyezik a keresztény vallás mindazokkal, kiterjesztvén azok célját és erejét, nemesebb tárgyakat tűzvén eléjük, s a határtalan remény rugója által elősegítvén azok fejlődéseit. Azonban e tárgyakat magán elmélkedéseitek figyelmébe ajánlom, és csupán még egy szempontból vizsgálom a lelket. Ha magamba tekintek, a bűn foltjait s a véték félelmét és gyötrelmét látom. És mennyire illik ily természethez a keresztény vallás, egy oly vallás, a mely vérrel pecsételt ígéreteket foglal magában a bűnösnek való megbocsátásra nézve, és a mely égi erőt nyújt nekünk arra, hogy minket az erkölcsi rosszal való harczainkban erősítsen. Én azt mondom tehát, hogy a keresztény vallás valamint a bennünk levő természettel, ugy a körülöttünk levő természettel is megegyezik. A keresztény vallás nem csak megfelel a lelket illető legmagasabb igazságoknak, hanem azokat valósítja is, ugyanarra, hogy megérdemli, miszerint az ész tökélyesbülésének nevezzék.

Részletesen kimutattam, hogy a keresztény vallásban megvan a belső megegyezés jelleme, és így az ész első követelményét kielégíti. Nem hozza meghasonlásba a lelket önmagával, s nem viszen egyenetlenséget az értelemben oly tanok ajánlásával, a melyeket lelkiismeretünk és tapasztalatunk visszautasítanak. Azonban e nézetek nem meritik ki a jelen tárgyat. Nem elég a keresztény vallásról azt mondani, hogy az oly nézeteket ajánl, a melyek valamint egymással, ugy minden ismert igazsággal öszhangzanak. Ez új és vidámitó következetességet ad ama nézeteknek, a melyeket nekünk a világegyetem nyújt. A természet és a gondviselés, minden szépségök, rendszerességök és jótékonyosságuk mellett mutatunk fel még döbbentő és zavaró jeleneteket is. Elemeik gyakran harczban látszanak lenni egymással. Az egyszerű vizsgálóknak ugy tetszik, mintha a napfény és vihar, az öröm és fájdalom, a siker és csapás, a bőség és szükség, az egészség és betegség, az élet és halál zavarosan és minden cél nélkül volnának összevegyítve. Az ész semmire sem vágyik oly komolyan, oly aggodalmasan, mint hogy ez ellentétes jelenségeket megfejtse, s valami nagy, központi, kibékítő igazságot fedezzen fel, a mely körül azokat rendezni lehessen, s a melyből

azok világot és öszhangot kölcsönözzenek. Az értelmi természetnek e mély szükségét a keresztény vallás kielégítette. Kimutatta, hogy czél-egység van a gondviselésnek látszólag el-lenséges intézkedéseiben, s a lélek előtt a rendnek, szépségnek és jótékony intézésnek új világát nyitotta fel. Midőn a keresztény val-lás Istennek határtalan kegyelmét kijelenti az ő bűnös teremtmé-nyeinek; midőn egy végtelen jövőt nyilatkoztat ki, a melyben a je-len állapot egyenlőtlenségeinek ki kell egyenlítettetniök, s a mely végtelensége által az életnek legsanyarubb fájdalmait is könnyü és muló roszakká változtatja; midőn oly erkölcsi tökélyesülést jelent ki, a mely érdemes minden fáradságra és küzdelemre, s a melyet legsikeresebben és legdicsőbben szenvedés és kísértet közt lehet elnyerni; midőn Jézus Krisztusban kijelenti a megpróbált és min-dentűrő erény fenséges voltát és jutalmait; midőn kijelenti benne alapítóját egy új erkölcsi országnak és hatalomnak, melynek az a czélja, hogy a világot Istennek alája vesse; s midőn kiönti a szent lelket mindazokra, a kik oda törekszenek, hogy magokban és má-sokban felépítsék az igazság és erény országát, — mondom, a ke-rcsvény vallás e kijelentések által világosságot árasztott a termé-szetre és gondviselésre, és öszhangzásba hozta Isten munkáinak és útjainak végtelen bonyolodottságát. Ilyenformán kielégíti az érte-lmi természetnek első szükségét, a meggyőződések egységes ösze-hangzása után való epedést; ez az észnek legsikeresebb munkása és barátja. És vajjon nem észszerű hit-e ez a szónak kitünő értelmében?

Miután megmutattam, hogy a keresztény vallás a belső ösz-hangzás jellemével bir, rátérek a vallás észszerűségének második mérvére, vagy beljegyére, az-az, az általánosságra; és ezt én igénylem a keresztény vallás részére. Valóban ez egyike vallásunk legmegkülönböztetőbb vonásainak, s oly tiszta és feltünő, hogy ke-vés felvilágosításra van szüksége. Ha a keresztény vallás tanait, parancsait és szellemét vizsgálom, mindenikben felfedezem az álta-lánosságnak eme jellemét. Semmi korlátoltat, időszerűt és helyit nem fedezek fel. Az evangelium egy különös kor vagy tartomány bélyegét sem hordja magán. Nem bajlódik az a társadalmak vagy egyének veszendő érdekeivel; hanem az emberi természetben lévő szellemi, halhatatlan, határtalan elvhez szól. Célja a lelket a vég-

telen lényre és egy végtelen jóra irányozni. Ez nem áll megállapított alakokban és részletekben, mint más vallások, hanem előadja a kötelességnek változhatatlan és mindent felölelő elveit, rábizván minden emberre, hogy az emberi állapotok végtelen különféleségére maga alkalmazza azokat a maga számára. Ez elkülöníti Istentől a zsidó és pogány vallás egyoldalú, korlátolt képzetét, s őt az egy közös atya fenséges tulajdonaiban tünteti fel. Hasonlóan parancsolja az emberszeretetet, kivétel és határ nélkül; szeretetet az ember mint ember iránt, szeretetet, mely ama halhatatlan természetén alapul, a melynek minden ember részese, s a mely arra kötelez minket, hogy mindenki-ben Isten gyermekére és testvérünkre ismerjünk. A keresztény vallás egyaránt kárhoztatja a bigottság szellemét, a mely annak szeretetét egy felekezetre szorítja, valamint azt az aristokratikus szellemet, mely a sokaságot magánál alacsonyabb származásúnak tekinti; mindezeket egyaránt kárhoztatja a keresztény vallás, a mely ezelőtt tizennyolcz száz évvel, egy korlátolt és babonás korban azt tanította, a mit a jelenkor most kezd megérteni, hogy lényegileg minden ember egyenlő, és hogy minden ember tiszteletreméltó, mert mindenik halhatatlanságra van teremtvé, s a szünteleni tökéletesedés tehetségeivel van felruházva. Mentől inkább vizsgálom a keresztény vallást, annál inkább meglep engemet annak egyetemessége. Oly vallást látok abban, a mely minden tájék, minden idő, minden osztály és társadalomnak minden fokozata részére van alkotva. Nem az ázsiaihoz vagy az eurpaihoz van ez szabva, hanem az emberi természet lényeges elveihez, a forró vagy hideg égöv alatt lakó emberhez, az értelem és állapot minden neméhez. Ez oly nyelven szól, a melyre minden embernek szüksége van, és mindenki megérthet; oly erényt mutat fel, a mely boldogsága és dicsősége minden embernek minden korban és minden égely alatt; s oly vigaszt és reményt nyújt, a melyek megfelelnek minden ember sorsának, szenvedéseinek, a félelemnek és az önvádnak, a melyek a mi természetünket minden külső változások közt megrohanják. Oly világosságot látok benne, a mely nem egy nemzeté, hanem a világé; oly világosságot, mely a világon, az időn túl ér a létnek magasabb módjaiig, és egy határtalan jövőig. Más vallásoknak az volt a rendeltetése, hogy egyes országok vagy idők kivánalmait elégítsék ki,

s ennél fogva a társadalom túlnötte azokat a maga haladásában. A keresztény vallás pedig inkább meg inkább megfelel a lélek szükségének, abban az arányban, a melyben nemünk halad, s így örök igazságnak bizonyítja magát.

Ez észrevételek után nem igényelhetem-e a keresztény vallás részére az egyetemesség jellemét, a mely az észnek legfőbb jellemvonása? Hogy teljesen megérthessétek azt a szilárdságot, a melyet ezek a nézetek az evangéliumnak adnak, hasonlitsátok össze azt a Jézus korában létezett vallásokkal, a melyeken rajta van a korlátolt, helyi, időszerinti intézmények bélyege. Mennyire feltűnő az ellentét! És minő különös az a tény, hogy e sötétség közepette oly bensőleg összefüggő és egyetemes vallás keletkezett, a mely megérdemli, hogy az ész tökélyének neveztessek!

Érzem és éreznem kell, barátim, hogy teljesen meg van alapítva a keresztény vallásnak igénye arra a tisztességre nézve, hogy az észszerű vallás. Mint ilyent ajánlom én ezt önöknek. Hova tovább mind inkább ilyennek fog ez bizonyulni, abban az arányban, mint önök ezt tanulmányozzák és gyakorolják. Soha se lesz okuk azon panaszkodni, hogy ennek elfogadásával rabszolgákká tették és lealacsonították legnemesebb tehetségeiket. Itt tehát megállhatnék, és munkámat béfejezettnek tekinthetném. Azonban jól tudom, hogy vallásunk észszerű jelleme ellen ellenvetések tettek, a melyek még hallgatóim némelyikének lelkében is ott lapanghatnak. Azt hiszem, hogy egy ezekre tett rövid megjegyzés csak elő fogja segíteni a célt, s helyén álló záradéka lesz e beszédnek.

Én úgy képelem, hogy ha a jelenlevők közül némelyek felszólalnának, s azt mondanák nekem: ha a keresztény vallást a maga gyümölcseiről kellene megítélni, akkor akármi egyebet megérdemelne, csak az észszerű jellemet nem. Elmondanak nekem, hogy egy vallás sem idézett elé több kicsapongást és vakbuzgóságot. Mutogatnák nekem, hogy az ész egy szelid, higgadt, józan elv, s azt kérdenék, hogy vajjon ilyenü-e a keresztény vallás jelleme, mely a világon el van terjedve? Önök közül valamelyik tán figyelmeztetni fog arra a lázas, vad, szenvedélyes vallásra, a melyet

most rendszeresen terjesztenek szerteszét a mi hazánkban, s azt fogja kérdeni, vajjon lehet-e észszerű az a rendszer, mely alatt annyi család uralkodik.

Ez ellenvetésekre azt felelem: ön sok igazat mond. Elismerem, hogy az ész egy higgadt és szelid elv, és én kevés szelidséget és meggondoltságot látok ama sokak közt, a kik kizárólag viselik a Krisztus nevét. De azt mondom, hogy önöknek nincs joguk összezavarni a keresztény vallást annak vallóival. A mint önök tudják, ez a vallás sok sötét évszázadon át hatott le hozzánk, melyek alatt megromlott és elhomályosodott. A közönséges egyenesség azt kívánja, hogy önök ezt úgy ítéljék meg, a mint alapítójától származott. Menjenek tehát annak eredeti kútfejéhez. Helyezkedjenek közel Jézushoz, s mondják meg, avagy találták-e valaha magokat oly higgadt tanító körében. Valóban mi a Jézusban nagy buzgóságot láthatunk önuralkodással párosítva. Érzelem leheli át az ő egész tanítását és életét, de mindig mérsékelve a bölcsesség által. Legmerészebb gondolatai és kifejezései között se fedezzük fel a zabolátlan érzelem és beteges képzelődés jeleit. Vegyük, például, leg-hosszabb beszédét, a hegyi prédikációt. Minő fontosak a gondolatok! Minő komoly és méltóságos a kifejezés! Önök emlékeznek rá, hogy a sokaság nem az ő szenvedélyes hevén álmélkodott, hanem ama tekintély felett, a melylyel ő szólott. Olvassuk el azután a szent János evangeliumában Jézusnak tanítványaihoz intézett utolsó beszédét. Minő mély, és mégis szelid és legyőzött gyöngédség van párosulva e bámulatra méltó beszédben az öntudatos nagysággal! Vegyük az ugynevezett uri imát, melyet Jézus Istenhez intézendő minden könyörgés mintájául adott. Tükröz-e ez vissza fanatikus hevet, vagy erőszakos megszólítást Istenhez? Hadd kérdezem meg még továbbá, hozza-e Jézus valahol zajos és zabolátlan forrongásba a vallást? Vajjon nem azt tanítja-e, hogy az engedelmesség és nem az érzelgés jelöli és teszi az igazi kegyességet, és hogy az a legkedvesebb áldozat Isten előtt, ha felebarátaink iránt könyörületességet gyakorlunk? Ha a keresztény világban nagyon közönségessé vált zajos prédikálást és szenvedélyes szavalást összehasonlítom azzal a komoly méltósággal, előrelátó bölcseséggel, tulzás-nélküliséggel, a mely Jézust jellemezte, akkor nem tudok nagyobb ellentétet találni; és bizonyos vagyok ben-

ne, hogy a tüzes vakbuzgó nem képviselője a keresztény vallásnak.

Az első ellenvetéssel végeztem; de gyakran egy más osztályu ellenvetést is emelnek a mi vallásunk észszerű jelleme ellen. Erősen állították, hogy a keresztény vallás oly egyes tanokat foglal magában, a melyek észszerűtlenek, s a melyekkel együtt szükségképp elítélendő az egész vallás, a melynek lényeges részeit teszik. Az ellenvetéseknek ez osztályára kevés feleletem van. Én azt állítom, hogy e sértő tanok nem tartoznak a keresztény valláshoz, hanem csupa toldományok, s ennél fogva annak észszerű voltából és igazságából nem vonnak le. Ugyanis mi az a tan, a melyet legtöbbször azért hoznak fel, hogy az észszerűtlenség vádját rásüssék az evangeliumra? Ez a szent háromság. A hitetlen ezt az ész ellen elkövetett legnagyobb sérelemnek tartja. Ez azt tanítja, hogy egy Isten van, s mégis három isteni személy létezik. E tan szerint ez a három személy külön hivatásokat teljesít, és külön viszonyokban áll egymáshoz. Az egyik atya, a másik fiú. Az egyik küld, a másik küldve van. Szeretik egymást, egymással társalognak, és szövetséget kötnek egymással; s mégis mind e különbségek mellett is, a mint e tan mondja, nem külön lények, hanem egy lény, egy és ugyanazon Isten. Avagy észszerű-e ez a tan? kérdezte gyakran a keresztény vallás ellensége. Én azt felelem, nem. Én éppen oly könnyen el tudom hinni, hogy az egész emberi nem egy ember, mint azt, hogy ez az ily külön hivatásokat végző három végtelen személy egy isten. De én azt állítom, hogy abból, miszerint a szent háromság észszerűtlen, még nem következik, hogy az a vád a keresztény vallást illetné; mert ez a tan nem része a keresztény vallásnak. Jól tudom, hogy vannak egyes szentírásbeli helyek, a melyeket szüntelen idéznek ennek védelmére. De engedjék meg nekem, hogy én is bizonyítsak be némely tanokat ilyen módon, vagy is az által, hogy egyes helyeket azok összefüggő helyeiből kitepsek, s azokat a szentírás általános szövegére való minden vonatkozás nélkül magyarázom, és én akármit sőt mindent be tudok bizonyítani a bibliából. Be tudom bizonyítani, hogy istennek emberi szenvedélyei vannak. Be tudom bizonyítani az átlényegülést, a mely sokkal világosabban van tanítva a szent háromságnál. Elkülönített helyek semmit se

bizonyítanak. Krisztus Istennek neveztetik; ugyanaz a czim van ad-
va Mózesnek és a vezéreknek. Krisztus azt mondotta: „én és az
én atyám egyek vagyunk¹⁾; s azt kérte, hogy ilyen formán
minden tanítványai egyek legyenek; de ez alatt nem azt-
értette, hogy azok egy és ugyanazon lény legyenek, hanem
azt, hogy szeretetben és célban legyenek egyek. Mielőtt e tárgy-
ban ítéletet hoznának, arra kérem önöket, olvassák el a szentírást,
mint egészet, s vizsgálják meg annak Jézusra vonatkozó általános
fonalát és tanítását. Én ugy találom, hogy ő mindenütt egyformán
megkülönbözteti magát Istentől, magát nem Istennek, hanem
Isten fiának nevezvén; magáról mindig ugy beszél, mint kit
Isten küldött, s ki erőit és a csodákat Istentől nyerte. Hallom,
hogy ő azt mondja, miszerint magától semmit se tud tenni,
s úgy imádkozik az atyához, mint az egyedüli igaz Istenhez. Én
azt erősítem, hogy ez az új testamentumnak hangulata, s közönsé-
ges és általános fonala; és azoknak az elszórt helyeknek, a melye-
ken egy attól különböző tan alapul, semmi fontosságuknak se kel-
lene lenni ily temérdek bizonyítékkal szemben. Ne alapuljon az
önök hite csak egy néhány helyen. E kedvencz helyek néha nem is
részei a szentírásnak.

Például, az a hires hely, a melyen főleg a szent háromság
alapul: „Mert hárman vannak, a kik bizonytságot tesz-
nek a mennyben: az atya, az ige és a szent lélek, és
eza három egy“²⁾. Ámbár ez a hely megvan a János levelében,
s egyházainkban olvassák, de én azt mondom, hogy ezt a legtehet-
ségesebb bírálók csalásnak nyilvánították, s hazánk művelt papjai-
nak nagy többsége megelégszik avval, hogy ez nem része a szent-
írásnak. Ne engedjék tehát, hogy valaki más válaszszon önöknek
helyeket, a melyek döntő erővel birjanak a vallásos vitákban. Ol-
vassák el önmagok az egész tudósítást és sajátítsák el annak áta-
lános horderejét. Én nagyon ohajtom a keresztény vallástól e kérdés
alatti tant elválasztani, mert ez az egész vallásra rásüti az észszerütlen-
ség vádját. Ez egyike az evangelium terjedése nagy akadályainak. A zsi-
dók hallani sem akarnak szent háromságról. Láttam az arczukon és hal-
lottam hangjaikban azt az iszonyodást, a melylyel e nép ama tantól

¹⁾ Ján. 10, 30. 17, 20—22. S. D. — ²⁾ 1. Ján. 5, 7. Károli fordítása. Simén D.

iszonyodik, hogy Isten meghalt a kereszten! S midőn a mahomedánok e véleményt hallják a keresztény hittérítőktől, ők is ismétlik hitők első cikkelyét: „Egy Isten van“, ¹⁾ s száналommal és gunynyal tekintenek Jézus tanítványaira, mint a legtisztább és legnagyobb igazság iránt hite-hagyottakra. Még a mi vadonunk indiánja is, a ki a „nagy szellemet“ imádja, ostobasággal vádolta azt a tanítót, a ki azért ment volt hozzá, hogy őt a szent háromságra megtanítsa. Mennyin hozták kétségbe az egész vallást, még keresztény országokban is, ezen egy tévely miatt. Miután tehát azt hiszem, hogy ez a keresztény vallásnak nem része, Jézus Krisztus iránti hűségem azt kívánja, hogy én nyilvánosan elleneálljak ennek. Midőn ezt teszem, senki érzelmeit sem akarom megsérteni. Én nem kételkedem, hogy azok, a kik e tant elfogadják, éppen úgy kívánnak hódolni az igazságnak, s szolgálni a keresztény vallásnak, mint azok, a kik ennek ellene vannak. Ők azt gondolják, hogy különös tanjok új érdeket és új tekintélyt ad Jézus jellemének és tanításának. De ők nagyon tévednek. Azok a nézetek, melyeken ék a Krisztus iránti szeretetet reménylik felépíteni, levonnak az atya tökélyéből; és én attól tartok, hogy a kegyesség ama neme, mely a keresztény világban jelenleg el van terjedve, az Isten valódi dicsősége emez elhomályosításának sajnos befolyásáról teszen tanuságot. Nem szükség elpártolnunk az észről, vagy a keresztény vallást megrontanunk azért, hogy a legtisztább, legmélyebb szeretetet biztosítsuk az egy igaz Isten, vagy Jézus Krisztus iránt, kit ő a mi vátltságunkra küldött.

Megneveztem egy tant, a melylyel gyekran azt vetik a keresztény vallás ellen, hogy észszerűtlen. Van még egy, a melyre néhány észrevételt kívánok tenni. A keresztény vallást gyakran azzal vádolták, hogy azt tanítja, miszerint Isten teljesen megromolva hozza az embereket a világra, s egy roppant sokaságot örök nyomorra kárhoztat oly bünökért, a melyeknek elkövetésére ellenállhatatlanul kényszerítette őket az ő természetök. Erről azt mondták, hogy észszerűtlen, s következőleg annak a vallásnak is ilyennek kell lenni, a mely ezt tanítja. Én bizonyára nem fogom megkísérteni, hogy e theologiai koholmányt védelmezsem. Azt hiszem,

¹⁾ Alkorán I, II, III. stb. Surák. Simén D.

hogy ennél észszerütlenebb tant nem lehetett volna kitalálni; sőt a mi még annál is rosszabb, ennek az iránya éppen oly erkölcstelen, mint a mily észszerütlen. Ez arra szolgál, hogy az embereket Istentől és egymástól elidegenítse. Ha az emberek ezt egész komolysággal hinnék, a mi teljes lehetetlen. akkor borzalommal és utálattal tekintenének lételök szerzőjére, s iszonyodással pillantanának embertársaikra. Ez feloszlátná a társadalmat. Ha az embereknek egymást teljesen megromlott lényeknek, megtestesült ördögöknek kellene tekinteniök, minden természet-adta jóra valósság nélkül, a társadalom éppen oly visszajesztő lenne, mint az orosz-lányok barlangja, vagy a viperák fészke. Kihalna minden bizalom, becsülés, szeretet; s ezek nélkül a lételnek érdeke, gyönyöre, becsese elenyészne. Minő fájdalom nyilallanék keresztül a szülő szívében, ha neki mosolygó csecsemőjében oly erkölcsi lényt kellene látnia, a ki szüntelen és teljesen bűnre hajlik, a kinek lelkében tömötten el van vetve az Isten és jóság iránti gyűlölet magva, s a kilételet teremtője átkai alatt kezdette meg. Melyik jó ember kívánna szülő lenni, ha magzatának e végtelenül boldogtalan örökségbe kellene születni? Én azt állítom, hogy e tan erkölcstelen irányu; azt azonban nem állítom, hogy ennek vallói erkölcstelenek. Annyi igaz, hogy ezt senki sem hiszi, nem hiheti teljesen és úgy, a mint van. Én láttam, hogy ennek hívei éppen oly gyöngéd jósággal mosolyogtak a csecsemőre, a kit az ő hitformájok egy kis demonná tett. mintha angyal lett volna; láttam, hogy oly szívesen és bizalmasan érintkeztek embertársaikkal. mintha a teljes megromlottságtana soha se hatott volna füleikbe. E tannak leggonoszabb eredménye tán az a tiszteletlenség, a melylyel ez a keresztény vallást illette. Én ohajtanám letörölni róla e tiszteletlenséget. A keresztény vallás semmi ilyes tant nem tanít. Hol találják önök fel azt az új testamentumban? Tanította-e ezt Jézus, midőn a kis gyermekeket karjaiba vette és megáldotta, ezt mondván: „ilyeneké a mennyeknek országa”? Tanította-e ezt Pál, midőn a pogányoknak beszélt, a kiknek nincs törvényök, vagy írott kijelentésök, de a kik a természetnél fogva teszik azt, a mi a törvényben van? A keresztény vallás keményen szól ugyan az emberi vétokról, de mindig úgy bánik az emberekkel, mint oly lényekkel, a kiknek te-hetsége van helyesen cselekedni, és a kik teremtőjök gyönyörködése alatt jöttek létre.

Bevégeztem már az evangelium amaz igényét illető védelmemet, mely szerint az észszerű vallás; és nem az volt célom, hogy egyes pártnak szolgáljak, hanem közös keresztény vallásunk ügyének. Jelenleg az az egyik legsürgősebb teendője annak barátainak, hogy megmentsek azt ama vádtól, mintha az észszel harcban állana. Ezt megkívánja korunk jelleme. Volt idő, midőn a keresztény vallás, ámbár észszerűtlen tanokkal volt terhelve, megtartotta állását az emberek hitében; mert az emberek nem tanultak volt meg gondolkozni. Elfogadták vallásukat, éppen úgy, a hogy a gyermekek a kátékézist tanulják; saját értelmök helyébe a papot tették, s nem gondoltak a val, hogy mit és miért hisznek. De az a nap eltelt, s a szabadság szelleme, mely arra következett, a keresztény vallást mind szigorubb szigorubb vizsgálat alá veti; és ha ez a vallás nem tudja magát észszerűnek bizonyítani a gondolkozó, higgadt, bölcs ember előtt, akkor nem állhat meg. A vakbuzgó felekezetek terjeszthetnek egy ideig türelmetlen felindulást valamely közönségben és elhallgattathatják a kétkedő ellenvetéseit. De a vakbuzgóság időszaki járvány; megemészti saját erőszakos heve. Előbb vagy utóbb hallatszani fog a meggondolás szózata. Az emberek kérdeni fogják, mik a keresztény vallás igényei? Magán hordja-e az igazság bélyegét? s ha úgy találják, hogy az a természettel és észszel harcban áll, akkor felhagynak s fel is kell hagyniok vele. Ez okból ohajtom, hogy a keresztény vallás tisztittassék meg minden emberi tudományoktól és romlottságoktól. Ha csakugyan észszerűtlen tanok vannak benne, akkor nem kívánom azokat tőle különválasztani. Azért, hogy az evangeliumot fentartsam, semmi kedvem nincs beburkolni és elrejtteni, annál kevésbbé tagadni egyet is annak valódi elvei közül. Ha azt gondolnám, hogy ez csak egyetlen észszerűtlen tannal is meg van terhelve, kimondanám, s a hogy kaptam, úgy hagynám e malomkövel nyaka körül. De én egyetlen egy ily tant sem ismerek. Találok ugyan nehézségekre az új testamentum elbeszélő részében; és vannak érvek a levelekben, amelyek ha a zsidókra illettek is, a kikhez legelébb intézve voltak, de az emberekre általában nem alkalmazhatók; azonban egy oly vallásos alapelvet sem látok, a melyet eszemnek, higgadt és elfogulatlan elmélkedés után, bensőleg össze nem függőnek kellene nyilvánítania bármely nagy igazsággal. A legerősebben meg vagyok győződ-

ve arról, hogy a keresztény vallás ész a maga legtökéletesebb alakjában, s ennél fogva azt követelem, hogy választassék el azoktól az észszerűtlen tudományoktól, a melyekkel századokon át meg volt terhelve.

Ezek levén nézeteim a ker. vallásról, erősen kell állanom mellette, és én erősen állok. Nem engedhetem át azt a hitetlenség ál-okoskodásainak és gunyjainak; nem szégyenlem e vallást követni, mert észszerű vallás; ez az értelem kivánalmait éppen úgy kielégíti, mint a szívét. Tudom, hogy erős szellemű emberek ellen mondottak ennek; de mintha a gondviselésnek az lett volna a célja, hogy saját álokoskodásuk a maga homlokán hordja a czáfolatot, ők rendesen oly nagy és lealacsonyító hibákba estek, a melyek minden egyebet bizonyítottak, csak azt nem, hogy ők az ész apostolai. Midőn a keresztény vallás tanulmányozásáról az ő irataikhoz fordulok, úgy érzem, mintha a meleg, világos napról a fagyos félhomályba mennék, a melyigen gyakran a legsűrűbb sötétséggé válik. Én tehát nem szégyenlem az evangéliumot. Én megdicsőítve látom ezt amaz ellenséges rendszerek által, a melyek ennek romlására vannak emelve. Én követem Jézust, mert ő kiválólag „a világosság”; és nem kételkedem, hogy ő valódi tanítványainak vezére lesz. abba a világba, hol a jelen állapot homálya eloszlik, s a hol valamint az ész, úgy az erény is kifejlik Istennek éltető befolyása alatt és tisztább jelenlétében.
